

Püspökség a végvidéken

A Molnár Antal által sajtó alá rendezett kötet a cattarói püspökök „ad limina” jelentéseinek, összesen 30 beszámolónak, illetve a Zsinati Kongregáció válaszainak teljes szövegű kiadását és a cattarói püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveiből az egyházmegyére vonatkozó 8 tanúvallomását tartalmazza latin nyelven és montenegrói fordításban az 1592 és 1708 közötti időszakból. A cattarói püspökség, amelynek határai nagyjából egybeestek a Cattarói-öböl területével, a latin kereszténység egyik utolsó bástyája, vallási és politikai értelemben is többszörös frontier volt az Adria keleti partján, ezért története fokozottan számot tarthat a Balkán-félsziget múltját, és a délkelet-európai régió konfesszionális törésvonalait vizsgáló kutatások számára.

A kötet, a mai Montenegró területére vonatkozó vatikáni forrásokat közzé tevő forráskiadvány-sorozat első darabja: a cattarói püspökök Rómába küldött jelentéseit a tervek szerint a 17. századi apostoli vizitációk (1603, 1624) aktáinak kiadása követi. Az egyházmegye kora újkori egyháztörténetére eddig kevés figyelem hárult, elsősorban a katolikus-ortodox viszonyok és konfliktusok álltak a középpontban.¹ Hangsúlyozandó, hogy a 16-18. századra vonatkozó történeti kutatások meg sem közelítik a megelőző fél évezredről rendelkezésünkre álló munkák színvonalát, és a történészek viszonylag kevés figyelmet szenteltek a külföldi levéltárakban őrzött forrásoknak.

A Vatikáni Apostoli Levéltárban² őrzött források összefoglaló áttekintést nyújtanak az egyházi intézmények és a vallásos élet alakulásáról. V. Sixtus pápa 1585. december 20-án kiadott *Romanus Pontifex* kezdetű bullájában a Trienti Zsinat határozatainak maradéktalan végrehajtása okán kötelezte ismét a püspököket a rendszeres római látogatásra és az egyházmegyéjükről összeállított írásbeli jelentés benyújtására. Ezzel egyesítette az „ad limina” látogatás három hagyományos elemét: az apostolfejedelmek sírjaihoz történő zarándoklatot, a pápa iránti tiszteletadást és az egyházmegye helyzetéről nyújtott rendszeres tájékoztatást. Itália, a hozzá tartozó szigetek és a környező területek (Dalmácia, Görögország) püspökei háromévente, az európai főpásztorok nagy része négyévente, a távolabbi európai területek és az észak-afrikai partvidék főpapjai ötévente, az Európán kívüli püspökök pedig tízévente voltak kötelesek Rómába látogatni és beszámolni egyházmegyéjük helyzetéről. A főpásztorok akadályoztatásuk esetén küldhettek követet maguk helyett. Az ezt elmulasztó püspökök azonnal „ipso facto” felfüggesztésre kerültek a hivatalukból. V. Sixtus az 1564-ben alapított Zsinati Kongregációt bízta meg, hogy a püspökök által összeállított jelentéseket átvegye, megőrizze. 1958-tól a Vatikáni Titkos Levéltárban tárolják ezen iratokat. A kongregáció által a püspökök jelentéseire adott válaszok regisztrumai 1996-ban szintén ide kerültek. A most kiadott dokumentumokból is világosan látszik, a kongregáció a 17. század második felétől egyre ritkábban válaszolt a jelentésekre.

V. Sixtus rendelkezése értelmében a dalmáciai egyházmegyék az itáliai egyházi univerzumhoz tartoztak, ezért főpásztorainak háromévente kellett Rómába látogatniuk. A *Relationes Dioecesium* sorozatában található anyag alapján ezt a kötelességüket személyesen

¹ M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka*, Biblioteka Crna Gora XIII, Podgorica, 2008, 231-267.

² A Szentszék központi archívumát 2019-ig Vatikáni Titkos Levéltárnak hívták.

vagy megbízottjaik útján viszonylag lelkiismeretesen teljesítették. Ennek köszönhetően a 16. század végétől kezdve rendelkezésünkre áll egy olyan, egységes szempontok szerint összeállított és rendszeres beszámoló-sorozat, amelynek segítségével a katolikus reform folyamatát, felekezeti és demográfiai viszonyait, sőt népi vallásosságának bizonyos elemeit megbízhatóan rekonstruálni tudjuk. E forrásanyag jelentősége Dalmácia tekintetében jóval nagyobb, mint Itália esetében, hiszen itt a helyi forrásanyag sokszor jóval szerényebb mennyiségű és nagyon kevésbé feltárt.³

Talán a legismertebb, de mindenképpen a leginkább vitatott értékű közlés a térségről a nemrég elhunyt szerb Marko Jačov nevéhez fűződik, akinek célja a szerbekre vonatkozó vatikáni források összegyűjtése volt. Ennek érdekében átnézte a dalmáciai „ad limina” jelentéseket is, és közölte belőlük azokat a passzusokat – de csak azokat –, amelyek az ortodox lakosságra vagy egyházra vonatkoznak.⁴ A kötet olvasójának így az a benyomása támad, hogy a dalmáciai főpásztorok lényegében kizárólag az egyházmegyéikben élő ortodoxokkal foglalkoztak.⁵

Jačov az itt kiadott 30 cattarói jelentésből 12 iratból használt rövid fragmentumokat.⁶ Az összefüggéseikből kiemelt szövegrészeknek az összevetése az itt közölt teljes beszámolókkal jól igazolja Jačov koncepciójának elhibázott voltát.

A forrásközlések előtti bilingvis, olasz/montenegrói nyelvű bevezető tanulmány kiemelten foglalkozik a térség politika- és egyháztörténetével. A szerb állam szétesése után 1371-től Cattaro vezetői névlegesen a magyar király védelmét kérték, ezért 1378-ban a velenceiek elfoglalták és feldúlták a várost. 1385-1391 között Tvrtko bosnyák király fennhatóságát ismerték el, majd független volt a város. A 15. század elején többször kérték a Dalmáciában terjeszkedő Velence védnökségét, amit az 1420-ban fogadott el.⁷ Ezt követően egészen 1797-ig, a városállam bukásáig ennek hatalma alatt állott, belső autonómiájának teljes megőrzése mellett. A szerb uralom idején a cattarói kereskedők és üzletemberek saját kolóniákat alapítottak a jelentősebb szerbiai bányászati és kereskedelmi központokban (pl. Brskovo, Novo Brdo, Kopaonik, Rudnik), és a szerb uralkodók ortodox valláspolitikájuk ellenére sem gátolták a partmenti városok katolikus vallásgyakorlatát. A szerb uralom megszűntével a korábbi időszak kedvező gazdasági környezete is a múlté lett, Cattaro kiszorult a balkáni kereskedelemről, és elsősorban az adriai áruforgalom felé fordult.⁸

³ Ez a forrásbőség különösen az erős államegyházi tendenciákat felmutató és a Szentszékkal csupán laza kapcsolatokat ápoló országok püspöki jelentéseivel összevetve feltűnő, hiszen egyes német fejedelemségek, Magyarország, vagy a gallikán Franciaország egyházmegyéiről sokkal ritkábbak a jelentések, így ezekre a területekre a forrástípus kevésbé használható.

⁴ M. Jačov, *Списи Тајног ватиканског архива XVI-XVIII века*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење XXII, Београд, 1983.

⁵ A szerző később ugyanilyen módszerrel kezdte meg a Propaganda Fide Kongregáció levéltárának dokumentumainak közzétételét, amely nagyon súlyos kritikát kapott a horvát történetírás részéről.

⁶ M. Jačov, *Списи Тајног ватиканског архива*, 4, 26-27, 28, 42-43, 48, 52-53, 56, 59-60, 68, 80-81, 156.

⁷ P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355.-1420.)*, Gospa od Škrpjela 13, Perast, 1999.

⁸ Az önállóság válságos évtizedei komoly társadalmi változásokat, mindenekelőtt a nemesség megerősödését eredményezték. 1412-től tilos volt a nemeseknek nem nemesekkel házasodniuk, ekkor alakult ki - más dalmáciai városok mintájára - az arisztokratikus városi kormányzat. 1361-ben a nagytanács és a kistanács mellett létrehozták a szenátust (*consilium rogatorum*), 1372-ben megszűnt a városlakók gyűlése a *congrega*. A város vezetése a 14. század végétől 19 patriciuscsalád kezében volt. A város egyházi és világi adminisztrációját nagyrészt itáliaiak

Velencei perspektívából a Cattaró megszerzése Ragusa gazdasági elszigetelésének eszközét jelentette. A 15-16. században az oszmánok a néhány városra (Cattaro, Perasto, Dobrota) kiterjedő szűk partmenti sáv, illetve a Luštica és Vrmac félsziget kivételével az egész öbölt elfoglalták. (Cattaro számára a legérzékenyebb veszteséget a sóleparlói és stratégiai pozíciója miatt fontos Grbalj elvesztése okozta). A várostól délre fekvő partvidéki terület ortodox parasztjai a velencei uralom beköszöntével számos korábbi kiváltságukat elveszítették, így előszeretettel szövetkeztek a Cattaróra támadó zetai urakkal és az oszmánokkal, míg végül 1497-ben a velencei uralmat az oszmánnal cserélték fel, elszigetelve ezzel Cattarót a tengerpart déli városaitól (Budva, Antivari /Bar/, Dulcigno /Ulcinj/).⁹

Cattaro története a 16-17. században nagyon sok csapástól volt terhes: többször ostromolták az oszmánok (1537, 1567, 1571, 1573, 1657) és négyszer rongálta meg földrengés (1537, 1563, 1667 és 1729). A Cattarói és közvetlen környéke lakosságának száma a 16. század közepén 8000 fő körül mozgott, ez a háborús veszteségek és a járványok miatt az elkövetkező évszázadban jelentősen csökkent, az 1657. évi ostrom után a katonaságon kívül csak 2000 lakója maradt.¹⁰ A 17. században Cattaro jelentősége újra megerősödött, elsősorban a dulcignói és castelnuovói kalózokkal és az oszmánokkal folytatott harcok során. Ugyanakkor az állandó háborús viszonyok és a végvidéki jelleg nemcsak demográfiai változásokat, hanem jelentős etnikai-vallási átrendeződést is eredményeztek az ortodoxia javára.

Cattaro a középkortól kezdve a nyugati kereszténység bástyájának számított a katolikus-ortodox, majd katolikus-muszlim határvidéken: város erőteljes és reprezentatív katolicizmusa miatt Raguzához hasonlóan erős missziós hivatástudattal rendelkezett. A püspökség kezdetben a spalatói érsek szuffragáneusa volt. A 10. század végén érseki rangra emelt Ragusa elsősorban kereskedelmi riválisként kívánta legyűrni szomszédját, míg a 11. században szintén érsekséggé vált Bar főpapját a diocleai (Duklja) uralkodók támogatták kiemelten. Cattaro püspökei elkerülve a két tűz közé szorulást, 1172-től a dél-itáliai Bari érsekének szuffragáneusai lettek.

A török hódítással viszont az egyházmegye a városra és közvetlen környékére szorult vissza. A cattarói szenátus, akárcsak raguzai kollégái, a 14. század elejétől megtiltotta, hogy a város polgára emelkedjék a püspöki székbe, de 1513-tól kezdve gyakran találkozunk a város püspökei között cattarói patríciusokkal, mindenekelőtt a Bisanti, Bucchia és Drago családok tagjaival. A püspökség az egyik legszegényebb dalmáciai javadalomnak számított, nem csoda, hogy az egyébként is vészterhes 16-17. században nem tolongtak érte a velencei születésűek.

végezték, ami Cattaro írásbeliségének és kultúrájának erőteljes italianizálódását eredményezte. A velencei hatalmat a városok élén álló *conte* (más elnevezéssel *capitano*, *castellano* vagy *podestà*) képviselte, akit a velencei szenátus küldött általában 12-24 havonta. A *conte* (1480 után *rettore e provveditore*) hívta össze a városi tanácsot és elnökölt az ülésein, megerősítette a határozatait, saját bírósága volt, felügyelte a városi szervek és tisztségviselők munkáját, irányította a városok katonai védelmét. A különböző jogállású, közvetlenül a velencei központtól függő városok laza halmazából álló Velencei Albánia (*Albania Veneta*) Cattarótól az albániai Alessiőig (Lezhë) húzódott, azonban az oszmán hódítás után területe gyakorlatilag a Cattarói-öbölre húzódott össze. A 15. század második felétől a másik partmenti adminisztratív egységgel, Velencei Dalmáciával (*Dalmazia Veneta*) került közös irányítás alá. Velencei Albánia közigazgatására lásd: O. J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, Südosteuropäische Arbeiten 110, München, 2001, 321-328.

⁹ Az oszmánok 1481-1482-ben elfoglalták Castelnuovót (Herceg Novit) és Risanót (Risant), ezzel megvetették a lábukat a Cattarói-öbölben. Ezek a változások Cattaro pozíciójának felértékelődése mellett két falu, Perasto és Perzagno (Prčanj) kiemelkedését, autonóm városi közösséggé válását eredményezték.

¹⁰ M. Jačov, *Le guerre Veneto-Turche del XVII secolo in Dalmazia, Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria* 20 (1991) 9-145, különösen 46-48, 89-93, 121-126.

Cattaro tehát a középkor folyamán szoros kapcsolatban maradt a dél-itáliai központokkal így e tekintetben eltért a közép- és észak-dalmáciai egyházi központoktól.

A publikált iratokból kiderül, hogy a városban, a falvaktól eltérően, a latin liturgiát használták, de a vasárnapi olvasmányokat illír nyelven is felolvasták. A városok papbőségével ellentétben a falvakban már a középkor végén sem találunk plébánosokat. A városok papsága a legkritikább esetben vállalkozott vidéki szolgálatra, ezen a várost és környékét elárasztó albán menekült papok enyhítettek. A 17. században a püspöki jelentések hat-kilenc vidéki plébániáról tudósítottak az egyházmegye területén, emellett három plébánián csak ortodoxok éltek. A falusi papok is Cattaróban laktak, onnan jártak ki híveikhez. A falvakban a szláv liturgiát használó glagolita papság képzetlen volt, így kevesebb ellenállást tanúsított az ortodoxiával szemben.¹¹ Castelnuovo vagy Risano környékén, illetve az öböltől délre fekvő Paštrovići, Luštica és Grbalj vidékén már a török hódítást megelőzően megrendültek a katolikus egyház pozíciói.

A püspökök közül négyen 20 évnél is tovább voltak Cattaro püspökei. A római látogatást illetően a cattarói püspökök dalmáciai viszonylatban is a lelkiismeretesebb főpapok közé tartoztak. Az „ad limina” kötelezettség ilyen következetes betartásának több oka is lehetett. A hagyományosan erős itáliai kötődés mellett a terület missziós jellege és a szegénység miatti pápai pénzsegélyre való ráutaltság is az intenzív római kapcsolattartásra ösztönözhatta a város főpapjait. A gyakori személyes látogatás mögött a rendkívül rossz körülmények előli menekülés is szerepet játszhatott.

A püspöki jelentések és a kongregáció ezekre adott válaszai Bartolomeo Gavanti vagy a Zsinati Kongregáció titkári hivatalát is ellátó Prospero Fagnani (1622-1637) kézikönyvei alapján pontokba szedve, szabvány szerint készültek. A hivatalba lépés utáni első beszámoló részletes leírást nyújtson az egyházmegye intézményrendszeréről és személyi állományáról, míg a következő jelentések inkább a változásokra és a püspök tevékenységére összpontosítsanak. A jelentések első részében a püspöki székváros egyházi intézményeit (a székesegyházat és a székeskáptalant, a társaskáptalanokat, plébániaegyházakat és a kápolnákat, a férfi és női kolostorokat, ispotályokat, a *mons pietatis*-okat, konfraternitásokat stb.) kellett bemutatni, majd az egyházmegye intézményeit és klérusát, mindezek anyagi helyzetét és bevételeit. A jelentés második részében a püspök tevékenységének részletezése következett, különös tekintettel a Trienti Zsinat rendelkezéseinek végrehajtására. Itt írtak a zsinatokról, egyházlátogatásokról, ezek tapasztalatairól, papság és a hívek vallásos életének főbb jellemzőiről, a prédikáció és a katekézis gyakorlatáról, a különböző eretnekségekről és visszaélésekről, az egyházi jövedelmek adminisztrációjáról, a szeminárium alapításáról, a teológus és penitenciárius kanonoki stallum felállításáról (illetve ezek hiányáról), kolostori klauzúráról és szerzetesi fegyelemről, a világi hatóságokkal való kapcsolatokról és ezzel összefüggésben az egyházi szabadság és a püspöki joghatóság esetleges sérelméről. A jelentés végén a püspök megfogalmazhatta azokat a kérdéseit, kételyeit, amelyekre a kongregációtól várt választ.¹²

¹¹ A püspöki jelentésekben közölt információkon kívül lásd: C. Nežić, *De pravoslaviz Jugoslaviz* 23-36; Vj. Dabović, *De relationibus catholicos inter et schismaticos*, 51-72, 122-168.

¹² B. Gavanti, *Praxis Exactissima Dioecessanae Synodi Cum Theoria Celebranda*, Venetiis, 1634, 41-43; P. Fagnani, *Commentaria in Secundum Librum Decretalium*, Romae, 1661, 217-218.

Sok beszámoló tartalmaz lélekszámadatokat, és nemcsak a városok (Cattaro és Perasto) hozzávetőleges népességszámát adják meg, hanem sok információt közölnek az ortodox lakosság bevándorlásának mértékére is. (Három plébánia már a 16. század végétől az ortodoxokhoz tartozott: Luštica, Krtole és Lješevici.) A jelentések alapján Cattaróban a 17. században 2000-2500 katolikus élt a katonákon kívül, Perastóban megközelítőleg ugyanennyien (míg a város egyházi társadalma az 5-10 klerikussal és a legfeljebb félszáz apácával nagyjából 100-120 fő lehetett).

A városban mintegy 20-22 kápolna volt a világiak patronátusa alatt, amelyeknek csak mintegy harmada rendelkezett liturgikus felszereléssel. Valamennyi jelentés hangsúlyozza a püspökség nagyon rossz anyagi helyzetét, amelynek legfőbb oka az oszmán hódítás és a természeti katasztrófák voltak. A század első felében nagyjából 300 velencei dukát (150 római scudo) bevétel a század második felére 30 velencei dukátra esett. A püspöki palotában egy földrengés után egy katonai kórház települt meg. A székesegyház papjai szombatoként házról házra járva koldulták össze az adományokat a viaszra és az olajra.

Az egyházmegye vallásos életének nehézségei részben a város és vidék törésvonal mentén alakultak. Perastóban és a falvakban is általános szokás volt, hogy a szüzek és az özvegyek nem jártak templomba, ennek felszámolására a püspökök kemény intézkedéseket hoztak. A vidéki plébániák életében a legnagyobb nehézséget az ortodoxok rohamos terjeszkedése jelentette, különösen a Cattarótól délre fekvő Luštica-félszigeten és Grbalj-on, illetve a 17. század végétől Castelnúovóban és környékén, elfoglalván a templomokat. A szaporodó vegyesházasságok ellen sem tudtak a püspökök érdemben fellépni. A candiai háború után már Cattarónak is egyre több ortodox lakója lett, a számukra a velencei hatóságok által átengedett Szent Lukács-templom körül a katolikus klérus és az ortodox papság között sok feszültség keletkezett. A katolikus egyházon belül a püspök és a szerzetesek konfliktusairól írnak a legtöbbször. Emellett a csökkenő létszámú, endogám városi nemesség körében sok rokonházasság vagy ágyasság fordult elő, sőt Vincenzo Bucchia 1637-ben olyan poligám nemesről is beszámolt, aki szeretőivel együtt a szerzetesektől kapott feloldozás birtokában rendszeresen járult a szentségekhez. A velencei kulturális hatást mutatja egy ugyanebben a jelentésében említett patrícus, aki a filozófus Cesare Cremonini nézeteit követve a lélek halandóságát hirdette.

Az egyházmegye határhelyzete, az ortodoxokkal és muszlimokkal való kapcsolatok számos lelkipásztori problémát okoztak, ezért a főpásztorok rendszeresen kértek engedélyt kértek aposztaták visszafogadására a katolikus egyházba, a törökökkel párbajozók vagy velük tiltott kereskedelmet folytatók feloldozására. A Zsinati Kongregáció válaszai a cattarói püspökség rendkívül nehéz helyzetét érzékelve rugalmasságot tanúsítottak. Ha az eladott áruk nem növelték a törökök katonai erejét, akkor a kereskedők mentesek maradtak az egyházi büntetésektől. A törökökkel párbajozók viszont a kihívó féltől függetlenül automatikus kiközösítésbe estek. A szerzetesekkel és a városi hatóságokkal való vitákban a kongregáció mindig a püspökök mellett foglalt állást. Ugyanakkor a végvidéki helyzet iránti érzéketlenségre utal, hogy folyamatosan sulykolta az egyházi reform Cattaróban aligha kivitelezhető eszközeit: a szeminárium alapítását és az egyházmegyei zsinat összehívását.

A Zsinati Kongregáció a hiányzó papokat a Propaganda Kongregáció által küldött misszionáriusokkal kívánta pótolni. Az egyházmegye területe mindinkább missziós területté vált. Így a cattarói püspökség a rendes egyházi hierarchia joghatósága alatt álló terület (*terrae*

Apostolicae Sedis), illetve a misszionáriusok által igazgatott, közvetlenül a Propaganda Kongregáció alá tartozó missziós terület (*terrae missionis*) választóvonalán helyezkedett el, kormányzatában mind a két egyházi struktúra fontos szerepet játszott.

A püspöki jelentések és a válaszok mellett a harmadik publikált forráscsoport: a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyveit tartalmazza. A kötet függelék gyanánt közli a Vatikáni Apostoli Levéltár két fondjában őrzött, a 17. századból fennmaradt püspöki processzusokból a tanúvallomásokat.

A jegyzőkönyvekben hat világi személy (kereskedők, orvos) mellett tíz pappal találkozunk. A kérdőpontokból is egyértelműen látszik, hogy az „ad limina” jelentések és a tanúvallomások nagyon hasonló információkat közöltek a Szentszék számára, de a jelentéseknél szűkszavúbb vallomások a pontosabb kérdőív miatt rendszeresebben közölnek adatokat például az egyházmegye vagy az egyházi testületek jövedelmi viszonyairól. A processzusok tanúvallomásaiból, éppúgy, mint a püspökök jelentéseiből, egy kiszolgáltatott, intézményeiben és népességében is pusztuló végvidéki egyházmegye képe rajzolódik ki, amely a 17. században a Velencei Köztársaság legkisebb, nagyrészt ortodoxok által lakott, és talán legcsekélyebb jövedelmű püspöksége lett.

Molnár, Antal (prikupio i priredilo): Le relazioni „ad limina” dei vescovi di Cattaro alla Santa Sede (1592-1708) / Izvještaji „ad limina” kotorskih biskupa Svetoj Stolic (1592-1708). Documenta Vaticana historiam Montis Nigri spectantia I./ Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I. Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2022. 419. o. ISBN 963

Demeter Gábor